

УДК 2-534:761

**Ірина ПІГЕЛЬ,
Любов ЛЬОДА,
Леся ДЗЕНДЗЕЛЮК**

Унівський стародрук “Акафісти” 1660 р.: історія, архітектоніка, збереження

Розглянуто історію створення стародрукованого видання “Акафісти”, надрукованого в Уневі у друкарні Арсенія Желиборського в 1660 р. Проаналізовано і розкрито художньо-технічні особливості стародруку та хід реставраційних заходів, спрямованих на збереження автентичності книги.

Ключові слова: Унівська друкарня, стародрук, акафіст, гравюра, збереження

Iryna Pigel, Lyubov Lioda, Lesia Dzendelyuk

Univ old print of “Akathist” of 1660: history, architectonics, preservation

The history of creation of the old print of “Akathist”, printed in Univ in the printing house of Arseniy Zheliborsky in 1660, is considered. The artistic and technical features of the old print and the course of restoration measures aimed at preserving the authenticity of the book are analyzed and revealed.

Keywords: Univ printing house, old print, akathist, engraving, preservation

Давня українська культура насичена вагомими подіями, однак деякі залишаються для наших сучасників на маргінесі уваги. Так, без належного пошанування залишилося 360-річчя з дня виходу у світ богослужбового видання “Акафісти”, видрукованого в Уневі 1660 р. Подія значна для цього історичного періоду, оскільки це перша кирилична книга акафістів (церковних піснеспівів), видана у Галичині, а також другий друк після “Псалтиря” 1648 р., що вийшли із друкарні, закладеної архімандритом Унівським Арсенієм Желиборським [6, с. 218–219, 276; 12, с. 136].

Сучасні дослідники цього питання стверджують, що з початку XVII ст. цілу низку акафістів Ісусу Сладкому, Успінню Богородиці тощо випущено друкарнею Києво-Печерської лаври у 1625, 1629, 1636, 1654 рр. [4, с. 43, 48, 55, 71]. Щодо друкування “Акафістів” на західноукраїнських землях, то, як засвідчує Я. Ісаєвич, їх видання спершу планувалося Андрієм Скольським у Львові ще у 1655 р. Проте львівські “Акафісти” 1655 р. нам невідомі, натомість 25 травня 1660 р. ця книга вийшла в Унівській друкарні [6, с. 219].

У багатомітній історії українського книгодрукування кириличні стародруки займають чільне місце в розвитку національної духовної культури. Чимало наукових праць історичного та культурологічного характеру присвячено дослідженням стародрукованої книги. Ця тематика широко представлена у працях дослідників історико-книгознавчих та мистецтвознавчих аспектів українського книгодрукування Я. Запаса [3; 4], Я. Ісаєвича [4; 6; 8], І. Огієнка [9], В. Стасенка [11], Ю. Ясіновського [12] та

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

ін. Друкарство XVII ст. визнавали мистецькою справою, тож стародруковану книгу доцільно вважати витвором мистецтва у повному розумінні цього слова. Характерні риси видань означеного періоду: самобутнє художнє оформлення, довершена архітектоніка й досконалий спосіб виготовлення. Своєрідні шрифти, художні ініціальні літери з характерними для українського народного мистецтва рослинним і зооморфним орнаментами, заставки, кінцівки, текстові й титульні оздоби, гравюри вражають красою малюнка і філігранністю виконання. Найдавніші пам'ятки друкарського мистецтва, які вціліли й дійшли до нашого часу, походять із найбільших осередків книгодрукування XVII–XVIII ст. в Україні – друкарень Києва, Львова, Чернігова, Почаєва та Унева.

У Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника зберігаються понад п'ятдесят примірників “Акафістів”. Видані вони у друкарнях Києво-Печерської лаври, Львівського Ставропігійського Успенського братства, Унівського та Почаївського монастирів. Із трьох унівських примірників 1660 р. два було відреставровано у відділі реставрації та консервації рідкісних видань (реставратори Греськів Є. та Пігель І.).

Працюючи на межі між минулим і прийдешнім, реставратори намагалися максимально зберегти експлуатаційні властивості документальних пам'яток, їхню історичну самобутність, наукову і культурну значимість, а також забезпечити об'єкти від пошкоджень і руйнувань у майбутньому. Перед реставраторами стародрукованих видань постає надважке завдання – зберегти автентичність, залишаючи набуту патину часу, сліди історично усталеного побутування, усуваючи, за можливості, ті фізико-хімічні зміни, які були привнесені в реставрований об'єкт упродовж тривалого періоду його перебування у різних умовах та динамічних перипетіях (історичні події, інциденти, випадки і природні катаклізми). Сучасний розвиток реставраційної науки спрямований не лише на збереження самого реставрованого твору, а й на максимальне забезпечення цілості всіх його автентичних складових, а також особливостей творення, закладених у документ. Джерелознавчою стає будь-яка інформація, внесена як за виготовлення, так і за побутування давньої пам'ятки, тож комплексне дослідження історії походження, відомості про її творців та власників можуть привідкрити новий ефір культурного простору у бібліопегістиці.

У передмові до досліджуваного стародруку (Ст. 2223) наявні вихідні відомості, а саме: у “Слові до читача” зазначено, що книга “Акафісти” вийшла з друкарні за архієрейського благословіння та дозволу (“милостію Божією”) Арсенія Желиборського – православного єпископа Львівського, Галицького й Кам'янець-Подільського, архімандрита Унівського. На те, що книга призначена для православного читача і створена на кошти Желиборського, вказує текст: “Умыслисмо, православный Чителнику, сію книгу, Акафісты нареченную, на свит з друкарни нашої и за коштом нашим препослати [...]” [9, с. 176]. Час створення книги – 1660 р. – припадає на останні роки життя Арсенія (Андрія) Желиборського (1618–1662). Це була визначна особистість – церковний діяч, православний єпископ, видавець, а також автор почань. Він здобув хорошу освіту і вважався сучасниками вченою людиною. Походив

з давнього українського шляхетського роду Желиборських, представники якого були активними учасниками церковного життя у Львівській єпархії. Цікаво, що по смерті єпископа Львівського Єрмії Тисарівського (1 березня 1641 р.) Арсеній Желиборський посів львівську кафедру. На той час він мав лише 23 роки, тож митрополит Київський Петро Могила уневажнив вибори. Опісля, 5 квітня 1641 р., у Львівському кафедральному храмі святого Юра було скликано єпархіальний собор, який розглянув дві кандидатури на єпископство – Даниїла Балабана і Андрія Желиборського. Після тривалого обговорення собор підтвердив правильність попереднього рішення – обрання єпископом Львівським молодого, але освіченого і відданого Церкві шляхтича Андрія Желиборського [7; 9, с. 140].

Зауважимо, що А. Желиборський був великим шанувальником книг і часто давав кошти на їх друкування. Свою видавничу діяльність він розпочав у 1642 р.: у Львівській братській друкарні замовив “Поучения новопоставленому иерею”, що була передруком “Дидакалии” С. Косова (Кутейно, 1637 р.), за винятком повчання, яке належить самому Желиборському, і “Науки о тайнах церковных” [2; 6, с. 218]. Коли львівський друкар Андрій Скольський у 1643 р. залишив братську друкарню, Желиборський запросив його організувати друкарню при кафедральному Святоюрському соборі [8, с. 46]. Тож у травні 1645 р. саме тут вийшов із друку “Евхологiон си есть Молитвослов” (требник), про що засвідчує напис у книзі: “Во Львові в типографи [...] Арсения Желиборского еп[иско]па Львов[ского] при церк[ви] столеч[ной] [...] Георгия” [6, с. 218]. Через рік, у 1646 р., видруковано ще й “Зобране короткое науки о артикулах вери” – передрук “Катехизиса” митрополита Петра Могилы. Одночасно з організацією власної друкарні Желиборський замовив М. Сльозці друкування “Службеника” і “Номоканона” [6, с. 218; 9, с. 132]. Через певні історичні обставини друкарня Арсенія Желиборського та друкар Андрій Скольський переїхали до Унева [9, с. 176].

Унівська друкарня діяла при монастирі більше ста років (з перервами) і випустила у світ близько 60 видань [8, с. 64]. Тут працювали українські друкарі Андрій Скольський, Дмитро Кульчицький, Симеон Ставницький, а також гравери Ілля, Мина, Никодим Зубрицький, Євстахій Завадовський, М. Фуглевич. Унівська друкарня послуговувалася переважно друкарськими матеріалами (шрифти і декоративні прикраси) із львівської друкарні. Зокрема, досить часто використовували повний комплект заставок майстра ВФЗ. Трапляються копії деяких фєдорівських (львівських та острозьких) прикрас [3, с. 196]. Оригінальні прикраси в унівських друках поодинокі – кілька фронтисписних гравюр і заставок. Друкування богослужбових книг в Уневі розпочалося від “Псалтиря” 1648 р. З благословення Арсенія Желиборського тут у 1660 р. видано й “Акафісти” [6, с. 219; 12, с. 136].

У перекладі з грецької акафіст (α – не, καθίσω – сідаю) означає гімн радості, подяки і прослави, при читанні якого не сидять. Спершу так називали хвальну відправу на честь Богородиці – “Акафіст до Прєсвятої Богородиці”, що нині виконується на утрєні свята Похвали Прєсвятої Богородиці в суботу п’ятого тижня Великого посту. Згодом ця назва стала загальною – так почали називати церковні піснєспіви, що укладалися на прославу Ісуса Христа, Божої Матєрї, окремих святих та знач-

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

них церковних подій. Акафісти складаються із 25 хвалебних пісень: 13 кондаків і 12 ікосів. Кондак та ікос мають однаковий зміст, однак у кондаку він викладений коротко, а в ікосі – більш широко. Ікоси супроводжуються приспівом “Радуйся”, а кондаки закінчуються вигуком “Алилуя” (з єврейської – “хвалить Бога”) [10, с. 10]. Походження та авторство першого акафіста не встановлено. За рукописної традиції цей акафіст передавався анонімно. Вчені висувають низку гіпотез щодо його авторства, називаючи Аполлінарія Лаодикійського (IV), преподобного Романа Сладкоспівця (IV), Константинопольського патріарха Сергія (VII), диякона Георгія Пісида (VII), інокію Кассію (IX), патріархів Германа (VIII), Фотія (IX). У наш час більшість дослідників схильні датувати цей акафіст у межах від часу правління імператора Візантії Юстиніана I (527–565) до часу перебування при владі імператора Іраклія (610–641) включно. Отож за хронологією авторство приписують саме преподобному Роману Сладкоспівцю [1; 5].

Кожне стародруковане видання має свою архітектоніку. Досліджуваний унівський літургійний хвалебний гімн “Акафісти” (1660) складає 271 аркуш формату 4°. Сторінки складання закомпоновані у скромні лінійні рамки. Шрифти: 10 рядків – 86, 62 мм. Гравюри: форта, герб Арсенія Желиборського (зв. титулу), 2 ілюстрації з 1 дошки, заставки, кінцівки, ініціали. Виливні прикраси [4, с. 73]. У шпальті переважно 16 рядків, однак є й по 10 і 12. Текст виконаний традиційним українським півустановом у дві фарби (чорна сажева та кіновар). Найвні фоліація (у нижньому правому куті) та сигнатура на перших трьох аркушах кожного зошита (внизу посередині).

Змістове наповнення книги формують 12 розділів, що містять 9 акафістів: Пресвятій Владичиці нашій Богородиці Присно Діві Марії; Пресолодкому Господу нашому Ісусу Христу; Архістратигу Михаїлу; Святому Іоанну Предтечі; Успінню Пресвятій Владичиці нашій Богородиці Присно Діві Марії; святому Отцю нашому Архієрею Миколаю Чудотворцю; Чесному і животворящому Христу; всім святим, а також служби святому Іоанну Предтечі, святому Миколаю Чудотворцю і додатково молитви на сон грядущий, молитви утренні та “Послідованіє к божественному причащенію і Всечестний Параклиси” Пресвятій Владичиці нашій Богородиці.

Передмова і кожен розділ починається спусковою сторінкою, яку відкривають горизонтальна орнаментована заставка та заголовок, а завершує кінцівка. 12 заставок відбито з 7 дощок, а для 10 кінцівок використано 5 дощок. Заставки представлено у вигляді обрамлених прямокутників із сюжетно-тематичним зображенням у медальйонах по центру, обабіч яких простір заповнений рослинними мотивами та зооморфно-рослинною композицією, а подекуди доповнено ще й духовними істотами (херувими або ангели в повний зріст), і довершують вертикальні лінії заставок орнаментальні смуги. В одній із заставок із зображенням сюжету “Знамення” херувими вміщені у персональні медальйони, розташовані симетрично пообіч центрального зображення. Інші неодноразово використані іконографічні сюжети на заставках – Ісус у силах, Хрещення Христа Іоанном Хрестителем, Пантократор, Розп’яття з пристоячими. Заголовки акафістів привертають увагу колористикою і контрастністю, адже виокремленні червоною фарбою та рослинною спрощеною плетінкою, що слугує тлом. Заголовки інших розділів більш скромні.

Посторінкові ксилографічні гравюри збагачують видання і засвідчують мистців, адже містять підписи граверів: ВФЗ, ВФ, Мина [4, с. 73]. У досліджуваному нами виданні – це дереворити “Похвала Пресвятої Богородиці” і “Розп’яття з пристоячими”. Перша гравюра міститься на 4, 126 та 263 аркушах. На гравюрі традиційно зображено Богородицю з Дитям серед 12 пророків. Уздовж вертикальної рамки знаходиться підпис гравера: “Мина увуневі. Року божіа 1629”. Зазвичай в українських виданнях XVII ст. служба акафіста супроводжувалася гравюрою “Похвала Богородиці”, на якій було іконографічне зображення “Замилування”, оточене постатями пророків із сувоями та відповідними символами [11, с. 139–143]. В досліджуваному виданні наявне центральне Богородичне зображення “Одигітрія”. Отож “Акафіст Богородиці” і “Похвала” переплітаються.

Інша гравюра – “Розп’яття з пристоячими” – міститься лише на 146-му аркуші досліджуваного видання. Цей аркуш реставрованого примірника має суттєві втрати автентичної паперової основи, тож не відчитуються монограми граверів, зазначені дослідниками Я. Запаском і Я. Ісаєвичем [4, с. 73]. Гравюра відображає драму божественної любові: скатований Христос на дереві ганьби – на хресті, який став для людства деревом життя і спасіння. Під хрестом – Богородиця, св. Іоанн, св. Марія Магдалина та інші постаті. Вони співстраждають з Ісусом. На обличчі Богородиці – вираз болю і стійкої віри.

Ошатності книзі додають 25 багато декорованих ініціальних літер, вписаних у прямокутні рамки різної величини. Стилево вони різні: незаповнені буквиці спрощені або із засічками, усі – на розкішному сюжетному тлі із рослинною плетінкою, декотрі містять обриси святого (ініціал “Н”) або міфічної істоти (ініціал “Т”). У виданні тричі використано й фєдорівський ініціал (“Б”), що вирізняється відсутністю рамки та заповненням, з виразною стильовою єдністю, добре вивіреними пропорціями, гарним малюнком. Один із них акцентовано кіновар’ю.

Розділи завершують кінцівки п’яти видів, три з яких є оригінальними, а інші – набірними. Оригінальні повторюються, окрім першої, що закінчує передмову. Це – обличчя херувима з крилами, вміщене в рослинне плетіння. Прикраса цілісно складає силует, наближений до трикутника з опущеною вниз вершиною. Кінцівка такої конфігурації доповнює, а також підсилює текстове закінчення чашоподібної форми. Зауважимо, що три розділи завершуються лише текстом без прикрас. Проте кожну сторінку розпочинають однакові подвійні дрібні оздобы текстової рамки, відмінні лише у передмові. Це – невеликі відбитки, відтиснені за допомогою кліше обабіч колонтитулів.

Процес дореставраційних досліджень складала обстеження стародруку за візуальним спостереженням (фізичні, ентомологічні, мікробіологічні пошкодження); визначення техніки зшивання книжкового блоку і складання конкордансу (у книзі 68 зошитів, у зошиті по чотири аркуші в кожному, німцїно зшиті на три льняні шнури), а також проведення лабораторних досліджень (оцінка стійкості фарб (чорної, червоної); вимір товщини паперу, визначення його структури й міцності за волокнами, встановлення рівня кислотності паперової основи), на основі чого розроблено план виконання реставраційних заходів. Реставраційним заходам передувала фотофіксація стану збереження книги.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Як і переважна більшість церковно-богослужбових книг, “Акафісти” тривалий час використовувались під час літургійних богослужінь. Тому, фіксуючи стан збереженості досліджуваної книги, виокремлено пошкодження, притаманні більшості часто вживаних стародруків. Це – втрата у досліджуваній пам’ятці шести аркушів, зокрема титульного. У книжковому блоці відзначено суттєві фізичні пошкодження – прориви, заломы кутів сторінок, втрати матеріальної основи, потертості, складки, загини, тріщини, випадіння окремих аркушів; зафіксовано сліди воску від свічок, затікання, відбитки пальців, плями іржі та невідомого походження, залишки старого клею, ознаки життєдіяльності комах, загальне пилове забруднення, нерівномірне пожовтіння, заклейки давніх непрофесійних ремонтів, обрізані аркуші. Відокремлення книжкового блоку від оправи призвело до деформації корінця блоку і втрати капталів. Оправа розміром 19,5×14,5 см виконана у XVII ст. Кришки оправи – дошки із внутрішніми скосами, покриті коричневою телячою шкірою. Оправа оздоблена технікою сліпого тиснення. На верхній дошці – погано збережений ромбовидний середник, припускаємо із зображенням Богородиці. Нижня кришка оздоблена складеним з окремих штампів рослинно-геометричним орнаментом за традиційною схемою для того часу. Шкіра потріскана, потерта, з великими втратами. На дерев’яних дошках наявні сліди ентомологічних пошкоджень. На верхній і нижній дошках збереглися фрагменти однієї з двох застібок (на пробій).

Друкарські фарби виявилися стійкими до води і добре трималися ганчірного паперу, що мав незначну кислотність і був досить міцним, тож реставрацію стародруку починали з демонтажу книжкового блоку. Застосовуючи механічні та хімічні методи очищення, аркуші частково звільнили від воску, поверхневого бруду, ослабили плями, усунули клей і латки попередніх давніх ремонтів. Вилучили продукти деградації паперу, які з’явилися під впливом часу та поганих умов зберігання, виконали стабілізаційні заходи для забезпечення матеріальної основи від старіння. Для повернення експлуатаційних властивостей папір хімічно і фізично зміцнили, заповнили втрачені ділянки відповідними реставраційними вставками. Дотримуючись старої техніки, реконструювали шиття та каптали, повертаючи книжковому блоку цілісність і функціональність. Відокремлену оправу законсервували (виконали дезінсекцію і пластифікували шкіру) та забезпечили фазову консервацію книги у спеціально виготовленому футлярі. Таким чином, стародруку “Акафісти” (Унів, 1660 р.) було збережено автентичний вигляд, повернуто експлуатаційні властивості, тож сьогодні він може слугувати як предметний об’єкт для дослідників, що вивчають бібліопегістичні аспекти стародрукованих книг, оскільки вони є матеріальним свідченням мистецтва творення пам’яток писемності та друку XVII ст. Отже, у цій праці вперше показано комплексне дослідження художніх особливостей та технічних засобів, використаних в унівському виданні XVII ст.

1. Голобуцький П. В., Зорька О. В. Кондак та ікос. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kondak_Ta_Ikos (дата звернення – 14.01.2021); Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 5. 568 с.

2. Дзюба О. М. Желиборський Арсеній. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zhelyborsky_A (дата звернення – 14.01.2021); Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3. 672 с.
3. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. Львів: В-во Львів. ун-ту, 1971. 310 с.
4. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Львів: Вища школа, 1981. Кн. 1. 136 с.
5. Заплетнюк Є. Акафіст – гімн, під час якого не сидять. URL: <http://bogoslav.org/akafist/> (дата звернення – 13.01.2021).
- Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 519 с.
7. Кметь В. Арсеній Желиборський (1641–1662) єпископ Львівський, Галицький і Кам'янецький. *Офіційний сайт Львівсько-Сокальської єпархії УПЦ КП*. URL: <https://web.archive.org/web/20140714144907/http://www.lviv-orthodox.net.ua/articles/186-arseniy-jeluborskiy> (дата звернення – 13.01.2021).
8. Коляда Г. І., Ісаєвич Я. Д. Друкарська справа на західноукраїнських землях (XVI–XVIII ст.). *Книга і друкарство на Україні*. Київ: Наук. думка, 1964. 313 с.
9. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Київ: Либідь, 1994. 446 с.
10. Словник українського сакрального мистецтва / Михайло Станкевич (відп. ред.), Софія Боньковська, Роман Василик та ін.; НАН України. Інститут народознавства. Львів, 2006. 287 с.
11. Стасенко В. В. Христос і Богородиця у дереворізах кириличних книг Галичини XVII століття: особливості розробки та інтерпретації образу. Київ, 2003. 335 с.
12. Ясіновський Ю. *Друкарня і бібліотека Святоуспенської Унівської Лаври. Рукописна та книжкова спадщина України*. 2004. Вип. 9. С. 136–140.